

Кримські татари в умовах реформування системи народної освіти "інородців" в Криму в другій половині XIX ст.

У середині XIX ст. російський уряд реалізував низку заходів щодо інтеґрації "інородців", які проживали в національних регіонах імперії, у російський мовний та культурний простір. У зв'язку з цим особливої актуальності набувало питання збереження представниками національних меншин етнічної та конфесійної самосвідомості в умовах проведення русифікації "інородчеського" населення країни. Найбільш рельєфно ця проблема проявилася у сфері народної освіти тюркомовних народів Криму. На прикладі реформування традиційних конфесійних навчальних закладів, що існували, зокрема, у кримських татарам, можливо простежити динаміку перетворення етноконфесійної системи навчання у національно-світську; проаналізувати взаємини між російською адміністрацією і кримськотатарською молоддю, що вчилася.

"Правила щодо заходи про освіту інородців, що мешкають у Росії" було затверджено російським урядом 26 березня 1870 р. Згідно з ними, центрами підготовки національних педагогічних кадрів було визначено вчительські семінарії¹. Основним завданням цих навчальних закладів було "приготування досвідчених вчителів, що володіють російською мовою, для початкових училищ в татарських селищах"². Загалом на початку 1870-х рр. в Росії існувало 42 вчительських семінарії; з них 3 були татарськими – в Казані, Уфі та Сімферополі. Сімферопольську татарську вчительську школу (СТВШ) було відкрито 12 грудня 1872 р. Статутом СТВШ було закріплено чотирикласне навчання з річним курсом у кожному класі. Вихованців "від казни" було від 30 до 40 осіб. Допускався прийом і понадштатних стипендіатів (від різних громад, приватних осіб та інших установ). Було також визначено вчительський корпус. Згідно із штатними розписом у школі було чотири викладачі й один "мудерріс" (мусульманський віровчитель), що виконував при школі обов'язки імаму. Очолював цей навчальний заклад інспектор, який призначався окружним керівництвом з числа осіб, що здобули вищу освіту і добре володіли кримськотатарською мовою. Інспектору доручалося завідування педагогічною, канцелярською та господарською діяльністю школи³.

Педагогічний персонал СТВШ, крім виконання викладацьких обов'язків, також уважно стежив й за внутрішнім розпорядком в школі у зв'язку з національною специфікою цієї установи. Щодо внутрішнього устрою СТВШ, то треба відзначити, що школа відносилася до навчальних закладів закритого типу – учні знаходилися в ній постійно, за винятком канікулярного періоду та днів, що випадали на "високоурочисті" та релігійні свята. Проте, слід зазначити, що педагоги СТВШ використовували позаурочний час для підготовки учнів і розширення їх кругозору. Так, наприклад, в дні християнських свят, коли основні заняття в школі не проводилися, інспектор школи і класні наглядачі читали дітям, з необхідними поясненнями, різні статті та твори, "що доповнювали викладання"⁴. Підбором додаткової літератури займався інспектор школи. Проведення подібних занять приносило свої позитивні результати – вихованці краще засвоювали шкільну програму; підвищувався рівень їх освіченості.

Серед посадовців, що занимали в різni роки інспекторський пост в СТВШ, слід назвати таких видних діячів народної освіти Таврійської губернії, як: З.І. Тахтаров, А.Б. Багатурьянц, І.І. Казас, М.Я. Дубровний, Х.А. Монастирли, В.І. Філоненко і А.Ч. Муфтій-заде. Керівників школи відрізняли організаторський талант, досвід педагогічної роботи і прогресивні погляди на освіту. Багато в чому завдяки їх зусиллям, СТВШ була одним з кращих навчальних закладів Таврійської губернії. Перший інспектор З.І. Тахтаров – досвідчений педагог, який закінчив Східний факультет Санкт-Петербурзького університету – гаряче привітав відкриття школи: "Тепер можна сподіватися, що тубільне населення здобуватиме освіту, необхідність і користь якої воно саме починає усвідомлювати", – відзначав З.І. Тахтаров⁵. На церемонії відкриття СТВШ З.І. Тахтаров звернувся до кримськотатарських мурз з проханням про підтримку у розповсюдженні серед населення ідеї про значення цього навчального закладу. Багато в чому завдяки його зусиллям, кримські татари з меншою упередженістю і побоюванням ставилися до російських–кримськотатарських закладів і бачили в них, перш за все, установи для "об-

"русіння" мусульман. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що негативне ставлення кримських татар до світських шкіл і училищ підтримувалося мусульманським духовництвом, яке вважало їх загрозою для свого впливу⁶.

Вчителями в школі працювали досвідчені фахівці, які допомагали вихованцям в приготуванні уроків, в рішенні побутових проблем, стежили за дотриманням дисципліни⁷.

Окружне керівництво уважно стежило за навчальним процесом в СТВШ і вносило свої корективи. Зокрема, у 1886 р. опікун Одеського навчального округу (ОдНО) розпорядився, щоб викладачам неправославного віросповідання було дозволено проводити заняття також і у неділю⁸. Крім цього, під час говіння у православні пости замість вчителів-християн заняття вели вчителі—мусульмани⁹.

Керівництво школи вживало всіх заходів до того, щоб кримськотатарські діти під час навчання в СТВШ мали можливість дотримуватися традицій і звичаїв, обумовленим їх національною та конфесійною принаджністю. У 1883 р. відзначалося 100 років з дня приєднання Криму до Росії. На честь цієї події на півострові була проведена низка урочистих заходів, пов'язаних з ювілеиною датою. Зокрема, 18 жовтня 1890 р. в Сімферополі відбулося відкриття пам'ятника імператриці Катерині II. Згідно з розпорядженням опікуна ОдНО Х.П. Сольського, цього дня вихованці шкіл губернської столиці звільнювалися від занять для участі в "народних гуляннях". І.І. Казас у своєму листі опікуну відзначив, що учням не варто було б брати участі в хресному ході по вулицях Сімферополя, а також бути присутнім під час християнського богослужіння в соборі. "Проходження з відкритими головами шокуватиме їх релігійні відчуття, – писав педагог, – і може викликати нарікання на школу з боку мусульманської громади, думкою якої нехтувати не варто"¹⁰. І.І. Казас пропонував обмежитися лише перебуванням вихованців СТВШ у міському саду тільки на самій церемонії відкриття пам'ятника. Х.П. Сольський був вимушений погодитися з аргументами інспектора школи¹¹.

Вагомий внесок до виховання кримськотатарської молоді внесли викладачі "мусульманського віровчення" СТВШ. За період існування школи на цій посаді працювали М. Алієв, М. Наїбов і А. Кудус-ефенді. Потрібно відзначити, що їхня педагогічна діяльність багато в чому сприяла зміцненню довіри до СТВШ з боку кримських татар, які віддавали своїх дітей до школи. На вивчення основ мусульманської релігії (єдиного предмету, викладання якого в СТВШ здійснювалося не на російській, а на кримськотатарській мові) навчальною програмою школи відводилося 100 годин на рік (9 тижневих уроків)¹². Вихованці вивчали Коран; у якості навчальних посібників вчителі використовували такі книги, як: "Ільм'у-халь", "Істівані", "Халебі" "Шара-ітуль-іман", "Інша", "Ефтієк" "Мухаммадіє" і "Теджівіт"¹³. До речі, питання про викладання мусульманського віровчення у російсько-кримськотатарських шкільних закладах неодноразово обговорювалося на засіданнях училищних комісій, що скликалися у Таврійської губернії¹⁴.

Вихованцями СТВШ були кримськотатарські хлопці мусульманського віросповідання сунітського толку. Контингент учнів складався з таких категорій: діти дворян, духовних осіб, а також міських і сільських жителів. У 1870 – 1880-х рр. більшість учнів складали дворянини, проте потім кількість дітей міщан і селян помітно збільшилася¹⁵. Показово, що на весь час навчання у СТВШ її вихованці звільнювалися від військового призову та інших повинностей, а також від тілесних покарань.

Дуже цікавим з погляду дослідження побуту вихованців СТВШ виглядає раціон їх харчування. Меню для учнів складалося на кожні три тижні з урахуванням вузькоспеціального профілю цього закладу і національної принаджності тих, що вчаться. До раціону входило: на сніданок звичайно подавався "турецький пілав з баранини з рисом", кабачки з фаршем з баранини, голубці з виноградного або капустяного листя з бараниною або яловичиною з рисом (т.зв. "долмасы" або "сармаси"). Крім того, у меню були такі страви: рагу з баранини або телятини з картоплею, чебуреки, макарони "по-італійськи" з сиром і молоком; до раціону учнів також входили курячі яйця ("йимиrtle"), зварені "не круто". Різноманітністю відрізнялися всілякі соуси, у приготуванні яких використовувалося бараняче м'ясо: наприклад, соус з баклажанів (т.зв. "турлю"), із зеленого горошку, капусти, кабачків, айви ("айвали"); крім того, дуже популярною була "кавурма" – соус з кислого щавлю, рису та пров'яленої баранини, просамженої на власному жирі з цибулею¹⁶.

Обід звичайно складався з таких блюд: "на перше" готували борщ з помідорами, з кислою або свіжою капустою, щі (зі свіжої, кислої капусти або із зеленню – щавлем, шпинатом та яйцями), а також різноманітні супи ("шорба"): з вермішеллю, макаронами, рисом, галушками або "катиком" (кислим молоком) – "айля". "Другі" блюда складалися з різних видів м'яса та гарніру: картоплі або картопляного пюре, котлет з яловичини, тушкованого м'яса з картоплею або макаронами, бааранини тушкованої з картоплею, тефтельок із соусом з родзинок, голубців з виноградного листя з баараниною та рисом ("сармаси", "япракъ"), "битків" з картоплею, телятини з картоплею або макаронами, біфштексу з картоплею та смаженої риби¹⁷.

У святкові та "високоурочисті" дні вихованцям школи дозволявся десерт. В цьому випадку "третє блюдо" складалося з "конфект", ракат-лукуму, пирога з яблуками, тістечок або фруктів (яблук, груш, апельсинів, винограду, кавунів).

Взагалі, організація харчування вихованців СТВШ була продуманою і враховувала етнічні та конфесійні особливості кримських татар. Зразки східної кулінарії були представлені в досягнутий широкому асортименті, проте в меню, зрозуміло, переважали блюда, приготовані з бааранини та яловичини. Крім традиційної кримськотатарської кухні, в раціоні були присутні європейські блюда, зокрема з російської, української та італійської кухні.

Необхідно відзначити, що всі без виключення учні суворо притримувалися найважливіших встановлень ісламу – зокрема, це стосувалося мусульманських постів. Графік навчання в ті дні, коли починається 30-денний пост Ураза, виглядав таким чином: ранковий підйом переносився з 6 годин на 8 годин; заняття в класах продовжувалися з 9.00 до 14.30 (при цьому уроки ремесла не проводилися зовсім). З 16.00 до 19.00 вихованці відпочивали. Після заходу сонця учні здійснювали щовечірнє розговіння ("іфтар") – їм подавали сніданок, який був дещо стрімким та чай¹⁸. Після закінчення трапези діти, у супроводі наглядача, відправлялися в сусідню з школою мечеть для молитви ("теравіх"), яка тривала трохи більше однієї години. Після повернення з мечеті з 11 годин вечора до двох годин ночі учні, з невеликими перервами, готували уроки. Потім їм подавався обід; з трьох годин до восьми ранку вихованці відпочивали¹⁹. В тому випадку, якщо Рамадан починається у зимову пору року, уклад життя практично не змінювався – заняття починалися і закінчувалися у відведеній для них час; діти готували уроки до і після вечірньої молитви. Обід їм подавався вночі, а рано вранці учні пили чай²⁰.

Діти дотримувалися всіх мусульманських релігійних звичаїв, вони були звільнені від занять в школі кожну п'ятницю учебного тижня, а також в деякі дні мусульманського календаря: 27-го числа місяця Рамадан (коли кримські татари повинні були здійснювати грошове по-жертвування "кадир", яке підносилося бідним); в "аріфе" ("святий вечір") – за день перед святом Рамадан–Байрам (у кінці 30-ти денного поста місяця Рамадан наголошувався Ураза–Байрам, що починається у перший день десятого молодика), і за день перед Курбан–Байрамом (святкувався через 62 дні після Ураза–Байрама, на 10-й день дванадцятого молодика). Три дні учні відпочивали безпосередньо в Рамадан–Байрам і чотири дні в Курбан–Байрам; крім того, в перший четвер і 15-го числа місяця Шабан, 10-го числа місяця Мухаррам (у мусульманське свято Ашир–куню), а також в перші дні місяця Ереджеп ("для здійснення трьох намазів")²¹. Всього ж із 310 днів навчального року учні пропускали 55 днів, які випадали на різні релігійні свята²². Також поважною причиною для пропуску занять було весілля брата або сестри, поминання померлих близьких родичів тощо. Крім того, школярі звільнялися від занять для здійснення над ними обряду обрізання ("сюнет–той"). "Не дивлячись на всі незручності, в педагогічному відношенні, здійснення цього релігійного обряду під час навчання, – відзначав І.І. Казас, – на жаль, для нього, за твердженням мусульман, немає більш сприятливого часу"²³. Проведення ініціації в канікулярний період, який випадав на літні місяці, на думку кримськотатарського духівництва, було небажаним і небезпечним для здоров'я дітей.

У 1892 р. на ім'я інспектора СТВШ надійшов запит від опікуна Оренбурзького навчального округу про можливість відміни або перенесення на канікулярний час поста Рамадан в Оренбурзькій киргизькій вчительській школі²⁴. У своїй відповіді І.І. Казас, який неодноразово клопотав перед керівництвом про необхідність корегування графіка занять в СТВШ у зв'язку з дотриманням кримськими татарами релігійних установ Ісламу²⁵, проте, відповів, що пропозиція

колег з Оренбурга "робить замах на одну з істотних заповідей мусульманської релігії – задоволення його стало б в явне протиріччя з принципами віротерпимості"²⁶.

Зауважимо, що внутрішній розпорядок школи чітко регламентував права та обов'язки вихованців: сувора заборона була накладена на відвідини ними "трактирів, клубів, розважальних закладів тощо"²⁷. Приватним домовласникам Сімферополя настійно рекомендувалося не здавати учням кімнати "для товариських збіговисьок у дні відпусток". Подібні заборони переслідували одну мету – не допустити "зіткнення учнів із спокусами, що можуть привести до згубного розтління"²⁸. Основною провиною учнів вважалися: сварки з товаришами, самовільна відлучка з школи, невчасна явка після відпустки, недбалість у виконанні домашніх завдань тощо. Решта випадків, на думку керівництва, була звичайними "дитячими витівками, що не мали в собі нічого аморального", і були "звичайним явищем в житті закритого навчального закладу"²⁹.

Не дивлячись на толерантне відношення до багатьох кримськотатарських традицій і звичаїв, керівництво школи у деяких питаннях проявляло категоричність і принциповість. Так, у вересні 1898 р. Особливий відділ Вченого комітету Міністерства народної освіти звернувся до керівництва СТВШ за роз'ясненнями щодо доцільності розміщення в кримськотатарських закладах портретів членів царської сім'ї. Керівництво також пропонувало, "поступаючись заоснованому на невірному тлумаченні Корану погляду мусульман на зображення одушевлених предметів", у якості альтернативи замінити портрети "свого роду тургою, арабською в'яззю імені Їх Величності під імператорською короною"³⁰.

I.I. Казасом була дана вичерпна та аргументована відповідь, в якій, зокрема, йшла мова про те, що подібного роду захід не зможе привести до бажаного результату – "розвитку і підтримці духу беззавітної відданості російському престолу". На думку педагога, в кримськотатарських школах діти повинні були "споглядати священні риси свого государя", а "турга", яка виконана арабською в'яззю, нагадувала герба турецького султану, і могла би породити "безглазді чутки" серед населення³¹. Він також зазначав, що серйозним важелем для вирішення цього питання повинна була стати національна преса³².

Взагалі, російський уряд уважно стежив за зовнішньополітичною активністю свого південного сусіда – Туреччини, і присікав спроби з розповсюдженням серед кримських татар "пагубних" ідей. Так, з липня 1892 р., згідно з розпорядженням МНО, вчителі "медресе" та "мектебе" (кримськотатарських традиційних навчальних закладів), що підлягали цьому відомству, зобов'язані були використовувати виключно книги, схвалені російською цензурою. Інші зарубіжні друкарські видання, "в яких приводяться думки, ворожі російським державним начальствам", повинні були вилучатися з шкільних бібліотек³³. Перш за все, це стосувалося літератури, яка була надрукована в Туреччині. Щодо книг, які видавалися у Казані мовою татар Поволжя, то їх переклад на кримськотатарську мову, за думкою МНО, повинен був здійснюватися лише компетентними фахівцями.

Однією з успішних форм роботи з учнями школи стали екскурсії, що проводилися по історичних місцях півострова. Вихованці СТВШ за час таких екскурсій мали можливість познайомитися з минулим Кримського півострова і глибше вивчити історію своєї батьківщини, свого народу. Так, 2 травня 1896 р. учні школи разом з викладачами, на чолі з інспектором, прибули на екскурсію до м. Бахчисарай. Після сніданку, улаштованого муніципальними властями Бахчисараю, учнівський СТВШ виступив для місцевої публіки. Протягом двох днів вихованці школи оглянули Ханський палац, відвідали Успенський скит і побували на Чуфут-кале³⁴. Слід відзначити, що почесний опікун СТВШ Саїд-бей Булгаков також надавав свій власний маєток у Кок-козі для проведення екскурсій для кримськотатарського юнацтва³⁵.

Таким чином, можна зробити висновки щодо російської державної системи кримськотатарської народної освіти у другій половині XIX ст. Політика русифікації, яка проводилася урядом, серйозно вплинула на традиційне виховання кримськотатарської молоді. Організація навчальних закладів національно-світської спрямованості стала важливим компонентом у справі інтеграції кримських татар у російську дійсність. Проте, програма і внутрішній розпорядок таких шкіл надавав можливість вихованцям з числа кримських татар дотримуватися мусульманських традицій і звичаїв, і, тим самим, зберігати етнічну і конфесійну са-

мосвідомість в умовах тогочасного суспільства. Крім того, завдяки педагогам, вихованці мали можливість наочно ознайомитися з різноманітною історією, культурою, минулим російського та кримськотатарського народів. Випускники школи, що являли собою "другу хвилю" кримськотатарської інтелігенції, зробили помітний вплив на подальший розвиток науки, культури та народної освіти кримських татар.

- ¹Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев, высочайше утвержденные 26 марта 1870 года // Мир Ислама. – 1913. – Т. II. – Вып. IV. – С. 261–267.
- ²Прохоров Д.А. И.И. Казас – инспектор Симферопольской татарской учительской школы // Материалы Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. X. – С. 602.
- ³Державний архів при Раді Міністрів АР Крим (далі – ДААРК). – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–4.
- ⁴Там само. – Спр. 373. – Арк. 3, 4; спр. 212. – Арк. 36 (зв.)
- ⁵Там само. – Спр. 5. – Арк. 26.
- ⁶Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь, 1998. – С. 72.
- ⁷Прохоров Д.А. И.И. Казас – инспектор Симферопольской татарской учительской школы // Материалы Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. X. – С. 612–614.
- ⁸ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 36 (зв.)
- ⁹Ганкевич В.Ю. Вказ. праця. – С. 88.
- ¹⁰ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 41.
- ¹¹Там само. – Арк. 44.
- ¹²Ганкевич В.Ю. Вказ. праця. – С. 86; ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 3, 3 (зв.).
- ¹³ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 25; спр. 169. – Арк. 4.
- ¹⁴В училищной комиссии Симферопольского уездного земства // Вестник Таврического Земства. – 1905. – № 6. – С. 53.
- ¹⁵Ганкевич В.Ю. Вказ. праця. – С. 88.
- ¹⁶ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 23.
- ¹⁷Там само. – Арк. 23 (зв.); Озенбашлы Э. Крымцы: Сб. работ по истории, этнографии и языку крымских татар. – Симферополь, 1997. – С. 23–28.
- ¹⁸ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 6.
- ¹⁹Там само.
- ²⁰Там само.
- ²¹Там само. – Спр. 189. – Арк. 13; Турецкие народы Крыма: Карадымы. Крымские татары. Крымчаки; Под ред. С.Я. Козлова, Л.В. Чижовой. – М., 2003. – С. 310–311.
- ²²ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 16.
- ²³Там само. – Спр. 224. – Арк. 17 (зв.)
- ²⁴Там само. – Спр. 347. – Арк. 19, 20.
- ²⁵Там само. – Спр. 224. – Арк. 17; Прохоров Д.А. Вказ. праця. – С. 609, 610.
- ²⁶ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 347. – Арк. 20, 20 (зв.), 79 (зв.).
- ²⁷Там само. – Спр. 158. – Арк. 50.
- ²⁸Там само.
- ²⁹Там само. – Спр. 289. – Арк. 5 (зв.); спр. 169. – Арк. 15 (зв.)
- ³⁰Там само. – Ф. 450. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.
- ³¹Там само. – Арк. 2 (зв.)
- ³²Прохоров Д.А. И.И. Казас – цензор газеты "Переводчик–Терджиман" // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 37. – С. 237.
- ³³Прохоров Д.А. Турецкие школы в Крыму в контексте развития системы крымскотатарского народного образования (конец XIX – начало XX вв.) // IX Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнар. наук. конф., м. Київ, 1–2 червня 2005 р. – К., 2005. – С. 75.
- ³⁴Гаспринский И. Приезд татарской учительской школы в Бахчисарай // Переводчик–Терджиман. – 1896. – № 19.
- ³⁵ДААРК. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 22.